

Жумабекова Т.А.

**МАМЛЕКЕТ ИНСТИТУТТУК ТҮЗҮЛҮШ КАТАРЫ ЖАНА ЭЛ АРАЛЫК АДАМ
УКУКТАРЫ ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ СОЦИАЛДЫК САЯСАТ**

Жумабекова Т.А.

**СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КАК ГОСУДАРСТВЕННОЕ
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ УСТРОЙСТВО ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА**

T.A. Jumabekova

**THE STATE AS AN INSTITUTIONAL DEVICE SOCIAL POLICY AND HUMAN
RIGHTS IN THE FIELD OF INTERNATIONAL**

УДК:349.336.71 (043.3)

Бул макалада мамлекет институттук түзүлүш катары жана эл аралык адам укуктары чөйрөсүндөгү социалдык саясат жөнүндө айтылат.

Негизги сөздөр: мамлекет, институттук түзүлүш, саясат, адам укуктары, функциялар, позиция, механизм, классификация, демократия.

В статье говорится о международных правах человека и о международной социальной политике.

Ключевые слова: государство, институциональные устройства, политика, права человека, функции, позиции, механизмы, классификация, демократия.

The article refers to international human rights and international social policy.

Key words: state, institutional structure, politics, human rights, functions, positions, arrangements, classification, democracy.

Мамлекеттин социалдык саясатынын мазмуну жөнүндө маселени иликтөөдө анын төмөнкүдөй төрт аспектинен негизденүү керек: мамлекеттин социалдык саясатынын укукта чагылдырылышы, анткени бул саясат мамлекет тарабынан иштелип чыккан же пайдаланылган жана бузулуп жана укуктагы фундаменталдык позицияларда бекемделген көп компоненттерден түзүлөт; мамлекеттин социалдык чөйрөдөгү укуктук саясаты, б.а. мамлекет социалдык чөйрөдө пайдаланган укуктан тышкары укуктук каражаттардын комплекси; социалдык чөйрөдөгү мамлекеттин ишинин укуктук негиздери, б.а. социалдык чөйрөнү жөнгө салуу үчүн конкреттүү мезгилге мамлекеттик органдар кабыл алган негизги укуктук актылардын топтому; социалдык таламдарды мамлекеттик-укуктук жөнгө салуу.

Мамлекеттин социалдык саясатынын бардык төрт аспекти биргелешип социалдык процесстерди жөнгө салуунун мамлекеттик-укуктук механизмин түзөт. Мамлекеттик жөнгө салуунун ушул чөйрөсү укукка негизденет, б.а. кеп мамлекеттин укуктагы социалдык саясатынын ролу жана аны жүзөгө ашыруунун укуктук каражаттарын калыптандыруу: социалдык саясат, укуктук саясат, укуктук актылар, укуктагы социалдык таламдар жөнүндө болуп жатат. Муну менен катар социалдык мамлекеттин ишин камсыз кылуунун мамлекеттик-укуктук механизми менен биз социалдык функциялар менен өз ара байланышын, демек анын классификациясын, жашоонун конституциялык-укуктук формасын аныктоого, мамлекеттин социалдык функциясынын маа-

нилүү объектин – адамды жана анын укуктагы социалдык таламдарын, коомдун цивилизациялуу тибин өнүктүрүү шарты катары демократиянын абалын жана мамлекеттин укуктук табиятын, б.а. анын укуктук базасынын өнүгүшүн жана мындан социалдык мамлекеттин ишинин зарыл режими катары мыйзамдуулуктун абалын жана анын өз максатын аткарышын актоого тийишпиз.

Мамлекеттин социалдык функцияларын камсыз кылуунун мамлекеттик-укуктук механизмин, дегеле жана ага өз ара байланыштуу укуктук чындыктын элементтерин бөлүп алуу менен кийинки изилдөөлөрдө биздин чындыкка карата ал механизмдин ажыралгыс бөлүгүн: Кыргыз Республикасынын укуктук саясатынын социалдык чөйрөдөгү ролун, камсыз кылуунун укуктук негиздерин; Кыргызстандын жарандарынын социалдык таламдарын укуктук жөнгө салууну ачып көрсөтүү керек.

Мамлекеттин социалдык функцияларын камсыз кылуунун мамлекеттик-укуктук механизминин элементтеринин өз ара байланышынын жалпы мүнөздөмөсү коомду деидеологизациялоо процесстери менен байланышкан, анткени акыр аягында бул процесстер Кыргызстандагы демократиянын абалына, мыйзамдуулукка жана жарандык коомдогу укук тартибине жана Кыргызстанда укуктук мамлекетти калыптандыруу маселесине таасир тийгизет. Жогоруда саналып өткөн теориялык-укуктук категориялар мамлекеттин социалдык функцияларын камсыз кылуунун мамлекеттик-укуктук механизминин элементтери менен гана эмес, о.э. өз ара да байланышкан.

Реалдуу чындыкта мамлекеттик бийликтин бардык түрлөрү иш жүзүндө бардыгына жана республиканын ар бир жаранына таандык боло албагандыктан коом жана илим, аны тейлегендер жаркын келечек катары өздөрүнүн ойдогудай эркиндигинин символунун формуласын – демократияны ойлоп табышкан. Ушул саясий символдун жардамы менен эл бийлик жана мамлекет жашап турганда өзүнүн саясий, экономикалык, социалдык, жеке мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жана бекемдөөгө дайыма умтулуп келген жана умтула берет.

Ар кандай коом үчүн элдин турмушунун бардык учурунда бийликтин жогорку өкүлчүлүктүү органдарында өз өкүлдөрүнүн болушунун мүмкүнчүлүгү катары демократиянын болушу жана таанылышы маанилүү. Жалпы эле элде, социалдык топто, диаспораларда бийликтин конкреттүү режиминде

конкреттүү бүтүндөй социум жашап турган белгилүү мезгилде демократиялуу бийликте мындай мүмкүнчүлүк бар же бийликти ээлеп алуу менен андай мүмкүнчүлүк жок болот.

Демократия жана демократиялык процесстер жана анын курамындагы компоненттер мүмкүнчүлүктөрү бар же жоктугу, конкреттүү мамлекеттин социалдык функцияларды жүргүзүшүнүн чектелгендиги менен түздөн-түз байланыштуу, анткени социумдун мыйзамдуу социалдык таламдары берүү каналы демократия механизмдери аркылуу жүргүзүлөт, иштейт. Өкүлчүлүктүү органдарды шайлоо, депутаттардын калк менен байланышы, алардын отчеттуулугу, ЖМКнын, башка маалыматтык каналдардын иштеши сыяктуу формалар болбогондо депутаттардын, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин комитеттеринин саясий, укуктук, мыйзам чыгаруу ишинде социалдык таламдардын кайра жаңыруу процессинин натыйжалуулугун элестетүү мүмкүн эмес. Депутаттар гана эмес, Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн мүчөлөрү республиканын бардык региондорун кыдырып, эл менен баарлашып, аңгемелешип, маалымат алып, даттанууларды чечип, сунуштарды, социалдык программаларды кабыл алып, жана алардын бардыгын өз ишмердигине топтойт. Мына ушул көп аспекттүү процессти биз демократия жана мамлекеттин социалдык функцияларын жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүктөрүнүн чөйрөсүнө кошобуз.

Азыркы түшүнүк боюнча демократия социалдык мамлекеттин кадимкидей иштешинин шарты катары заманбап илимпоздор тарабынан тар жана кеңири мааниде чечмеленет, анткени бул социалдык-саясий символ – көп аспекттүү категория, коомдун өзүнүн аспекти татаал болуп саналгандыктан мазмуну жана структурасы боюнча ушундай көлөмдүү кубулушту анын ички кубатын, потенциалын мамлекеттеги жарандардын эркинин көптүгүнө негизденүү менен бир түшүнүккө киргизүү мүмкүн эмес.

Тар мааниде алганда демократия – өкүлчүлүктүү бийликтин жогорку органдарында өз өкүлдөрүнө ээ болуу (же ээ болбоо) мүмкүнчүлүгү. Элдин бул өкүлдөрү элдин социалдык таламдарын алып жүрүүчүлөр катары кызмат кылгыдай иштешет.

Кеңири маанисинде алганда демократия элдик бийлик катары социалдык процесстердин татаалдашы, жарандардын аң-сезимдеринин кеңейиши, алардын өз мүмкүнчүлүктөрүн жана мамлекеттин социалдык саясаты аркылуу аларды жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүктөрүн түшүнүшү менен кеңейген элементтердин көлөмдүү, чексиз спектринде көрүнөт.

Улуттук-боштондукка чыгаруу кыймылдарынын, революциялардын, митингдердин, демонстрациялардын доорунун башталышы менен өз конституцияларында өздөрүнүн социалдык укуктарын бекемдөө жана өз мамлекеттеринен алардын кепилдигин талап кылуу көп элдерде көбүрөөк болуп калды. Социалдык таламдардын жана аларды жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейиши демокра-

тияны илимий түшүнүү, аны кеңири маанисинде түшүнүү аспекти да кеңейет, атап айтканда, аны мамлекеттик органдарды калыптандырууга катышууга элдин саясий мүмкүнчүлүктөрүнүн топтому түрүндө гана түшүнбөстөн, ошондой эле демократияны саясий режим катары, шайлоо системасынын принциби катары, маңызы боюнча башкаруунун демократиялык формасы катары, акырында, мамлекеттин маңызы боюнча демократиялык формасынын жалпы мүнөздөмөсү катары түшүнүү, мында андай демократиянын абалы мамлекеттин формасынын бардык үч классикалык элементтеринде: башкаруу формасына, мамлекеттик түзүлүш формасына жана саясий режимге кирет жана орун алат [77, 149-б.].

Албетте, конкреттүү мамлекетте демократиянын ушундай идеалдуу абалында, экономикалык жактан алганда чакан өнүккөн мамлекеттерде айкын мисалдар болгондо андай мамлекеттин социалдык саясаты башкаруу формасына карабастан өзүнүн идеалдуу ишмердигине жакындаган деп айтууга болот.

Жакында эле өзүнүн көз каранды эмес мамлекеттүүлүгүн куруу жолуна түшкөн чакан Кыргызстан мамлекети өз республикасын мүмкүн болушунча жогорку деңгээлге чыгарууга элинин тилеги жана эрки (Кыргыз Республикасынын Конституциясы менен бекемделген) бар, ал жерде демократия жана укук тартиби сакталган, ошондой эле маалыматтык талаа кеңейтилип жана өлкөнүн билим берүү системасы өркүндөтүлгөн шартта мамлекеттик органдардын социалдык саясаты белгилүү даражада элдин социалдык таламдары менен дал келет.

Мамлекет тарабынан социалдык кепилдиктерди жүргүзүүнүн зарыл шарты катары укук тартибин сактоо анын бардык реалдуу аспектилеринде демократияны сактоонун маанилүү шарты болуп саналат. Албетте, укук тартиби өз социумун сактоо максатында биригүүнү ченемге салууда жарандардын, коомдун аң-сезимдүүлүгүн билдирүүнүн бири катары, коомдук тартиптин түрлөрүнүн бири катары социалдык ченемдердин ар кандай түрлөрүн жүзөгө ашыруунун, колдонуунун натыйжасында гана эмес, о.э. ошол мамлекетте конституциянын жана мыйзамдардын үстөмдүгүнүн, элдик бийликтин жана саясий плюрализмдин, жарандардын эркиндиктеринин жана тендигинин, адам укуктарынын ажыратылбастыгынын принциптерин жүзөгө ашыруунун, б.а. мамлекеттин демократиялык түзүлүшүнүн бардык белгилерин жүзөгө ашыруунун натыйжасында келип чыгат. Мындай учурда укук жарандык коомго алардын социалдык таламдарын коргоого жана жүзөгө ашырууга кепилдик берген туруктуу укук тартиби менен демократиялуу, укуктук мамлекеттин башкы коом түзүүчү элементи болуп саналат. Укук социалдык таламдарды бекемдейт, мамлекет аларды өзүнүн социалдык саясаты аркылуу жүргүзөт, социалдык мамлекеттин жана жарандык коомдун иштешин камсыз кылган талаптагыдай укук тартиби туруктуу жаңыланып турат. [66, 198-б.].

Эгерде азыркы илимпоз-юристар көп монографияларда сунуш кылган укуктук мамлекеттин: элдик

эгемендик, мамлекет тарабынан адам укуктары менен эркиндиктеринин бузулгустугу, бардык башка мыйзамдарга жана чакан мыйзам актыларына карата конституциянын үстөмдүгү, бийликтин бөлүштүрүлүшү жана укуктук мамлекеттин уюштуруучулук негизи катары бийликтин жоопкерчилик институту, соттордун көз карандысыздыгы жана башкаларга дагы бир жолу көңүл бурсак, анда биз демократиянын социалдык феноменинин маңызы жана мүнөзү боюнча мамлекеттин жарандары тарабынан анын дал ушундай аспектеринен көрүнө тургандыгын көрөбүз. Демократия менен укуктук мамлекетти байланыштырган дал ушундай мүнөздөмөлөр социалдык чөйрөдө укуктук демократиялуу мамлекеттин иштеши үчүн шарттардын топтому болуп саналат [90, 4-6.].

Биз социалдык чөйрөнүн кайсы гана аспектерин талдабайлы акыр аягында биз аныктаган бардык мүнөздөмөлөр кандай болсо да изилдөөчүнү мамлекеттин социалдык саясаты менен анын жашап турушунун белгилүү мыйзам ченемдүүлүгүнүн көрүнүшүнөн улам коомдо орун алган кыйла терең социалдык көрүнүштөр жана процесстери менен аны жүзөгө ашыруу механизмдеринин өз ара байланыштуулугу жөнүндө тыянак чыгарууга алып келет.

Социалдык укуктук мамлекеттин социалдык саясаты эң оболу жарандык коомго иштейт, ал укук менен жарыя кылынган формалдуу теңчилик принцибинде кармалып турат. Мына ушул жерден укукту, укук тартибин, демократияны жана социалдык саясаттын бардык механизмдерин колдоодо мыйзамдын ролун өзгөчө баса белгилей кетүү керек. Ушул жерден коомдун өзү ар дайым жана бардык жерде уруксат кылуу жана тыюу салуу түрүндө чек коюп келгендигин, ал эми мамлекеттик бийлик ушул уруксат кылуулар менен тыюу салууларды укуктук формада юридикалык техниканын эрежелери боюнча жүзөгө ашырып келгендигине көңүл бурабыз.

Профессор А.А. Матюхин укуктун өзүнүн жана анын концентрацияланган жумушчу формасынын ролуна – өнүккөн саясий институттардын жана башка коомдук структуралардын шартындагы мыйзамга көңүл бурган. “Жарандык коомдун идеялары жана формалдуу теңчилик принциптери, - деп жазган ал, укукту колдоодо мыйзамдын ролун түшүндүрүүгө жардам берди: жарандык коом идеясы мыйзамдардын мазмунуна жана колдонулушуна укуктук чектөөлөрдү койгон, ал эми формалдуу теңчилик принциптери алардын легитимдүү мүнөзүнө көмөк көрсөткөн” [65, 190-б.].

Мыйзам чыгаруу бийлиги элдин бийлигин билдирген өз алдынча күч катары бөлүнө баштаганда мыйзам мамлекеттин бардык субъектеринин эркин билдирет деп эсептелген, иш жүзүндө мыйзам – бул “жеке эркердин жана укук принцибине ылайык эркин субъекттердин таламдарынын көпчүлүгүнүн” билдирилиши. Профессор А.А. Матюхиндин пикирине ар кандай топтордун таламдарынын өз ара байланыштуулугу жана өз ара көз карандылыгы укук түрүндө таризделип жана окшош маселелерди

жүзөгө ашырууга багытталгандыгын жана өз келечегин камсыз кылууга умтулууда укук субъектеринин укуктарын теңештире тургандыгын кошууга болот. Маселелерди мыйзам формасында чечүү үчүн коомдун өзү сунуш кылган маселелердин чөйрөсүн кеңейтүү зарылчылыгы келип чыгат. Социалдык саясатта чиновниктердин көз караштарынын эскилиги жана жаңылыштыгы социалдык саясатта мамлекеттин натыйжалуу ишмердигин камсыз кыла албайт, ал эми мамлекеттик структураны элден жана жалпы эле коомдон ажыратуу андай бийликти ошол бийликтин таламында жүргүзүлгөн эркелетилген саясатка көз каранды кылып коет.

Жарандын статусун конституциялык теңештирүү жана бийлик жарыялаган конституциялык эркиндик жарандарда социалдык укуктук мамлекетти өнүктүрүү жөнүндө куру кыялды пайда кылат, бул алардын жыргалчылыгы, тең укуктуу эркин жарандардын жыргалчылыгы жөнүндө гана камкордук көрөт. Чындыгында мындай эркиндиктин болушу укуктарды бөлүштүрүү зарылчылыгын пайда кылат. Айрым укуктар менен эркиндиктерди, ошондой эле жалпы эле коомдук эркиндикти сактоонун жөнгө салгычы болуп ага берилген укуктун, мыйзамдарды чыгаруу жана аларды сактоо милдеттердин жардамы менен ал укуктар менен эркиндиктерди тааныган мамлекет саналат” [67, 191-б.].

Социалдык мамлекеттин жана жарандык коомдун институттук өз ара аракеттенишинде, алардын мазмундук мүнөзүн изилдөөдө негизги оппозицияны: жарандык коом – мамлекет; жарандык коом – инсан; жарандык коом – саясий институттарды пайдаланууга болот – алардын жардамы менен конституциялык бийликтин ролу жана мааниси гана эмес, ошондой эле бүтүндөй мамлекеттин социалдык саясатынын маңызы аныкталат. Мына ушундай байланыштуу-салыштырууда А.А. Матюхин артыкчылык көп учурда “жарандык коом-мамлекет” дихотомиясына жана коомдук турмуштун институттары катары алардын өз ара аракеттенүү принциптерине таандык кылынат деп эсептейт.

А.А. Матюхиндин заманбап теориялык-укуктук иштеп чыгуулардын принциптүү жоболору жана парадигмалары жөнүндөгү пикирине макул болуу менен дал ушундай салыштырууда кыйла толук актуалдаштырууга болот, мамлекеттик түзүлүштөрдүн категориясында мамлекеттин укуктуу реалдуу чектеши жөнүндө далилдеген мисалды табуу кыйын экендигин, чындыгында иш таптакыр тескерисинче экендигин: мамлекет көп учурда укуктуу “ооздуктап” алып жана каалагандай башкаргандыгын, ал эми жарандык коом аман калгысы келсе, эптеп өмүр сүрө тургандыгын гана кошумчалоого болот. Биз бул маселелерди бекер жеринен И.Канттын тушундагыдай теориялык иштеп чыгуулардын формасында – милдеткер болуу формасында изилдеп жаткан жокпуз.

Жарандык коом коомдук түзүлүш катары түшүнүлөт, мында адамга анын экономикалык жана саясий тиричилигинин формасын тандоо эркиндиги кепилденип, адамдын жалпы укуктары бекитилип,

идеологиялык плюрализм камсыз кылынат. Бирок жарандык коомдун бардык дурус мүнөздөмөлөрүндө жана анын эволюциялык багытын таанууда илимпоздор мамлекетти толугу менен жарандык коом контролдой тургандыгын белгилешкен. Бул болгондо да биз коомдун өзү белгилүү укуктук формалар аркылуу бийликтин уруксат кылуулары жана тыюу салууларын белгилей тургандыгын билдиребиз. Бийлик менен коомдун катышында мамлекеттин социалдык саясатынын ролунун ордун издөө керек жана бул жерден төмөнкүдөй тизмекти түзүү керек: социалдык талам – укук – мамлекет бийлик – жеке талам – социалдык талам. Таламдарды мындай бөлүп алуу кыйла реалдуу жана башкаруучу элитанын, кландын жеке таламдарын этибарга албоо – бул каалаган мамлекетте жети катар кулпунун артында турат деген ойго салат. Социалдык чөйрөдө мамлекеттин иштешинин механизмдеринин ар кандай аспектерин изилдөөдө ушуга таянуу керек.

Коомдун жана илимдин зор жетишкендиктери болуп соңку жылдары бардык демократиялуу коомдордо укуктук мамлекет, социалдык мамлекет, социалдык саясат, жарандык коом жөнүндө идеялар конституциялык жол менен кабылдангандыгы саналат. Ушунун өзү эле коомдун өзүнүн эволюциясы жана анын мамлекеттик-укуктук потенциалын жайылтуу жөнүндө далилдеп турат: менчик түрлөрүнүн көп түрдүүлүгү жана теңдиги; эмгек жана ишкердиктин эркиндиги; идеологиялык көп түрдүүлүк жана маалыматтык эркиндик; адам укуктарынын жана эркиндиктеринин көөнөрбөстүгү; өз алдынча башкарууну өнүктүрүү; үй-бүлө социалдык ячейканын негизи катары – илимпоздор, коом өмүр сүрүүнүн жана өнүгүүнүн цивилизациялык моделине мына ушундай фундаменталдык түшүнүктөрдү койгон. Ошондуктан укуктук мамлекет жөнүндө идея теорияда жана практикада ушунчалык зарыл, ал жарандык коомго заманбап социалдык тартиптеги бардык уюмдар жана институттарга тиешелүү социалдык саясатты уюштурууну камсыз кылат. мамлекеттин социалдык саясаты жарандык коомдун өнүгүшүн шарттайт, ал эми жарандык коомдун өнүгүшү укуктук мамлекеттин жашап турушунун кепилдиги болуп саналат, алардын өз ара байланышы мына ушунда. Ошондуктан жарандык коомдун өзү өз мамлекетине карата аныктоочу болуп саналат, болбосо укуктук мамлекеттин ченем чыгаруу иши жарандык коомдун контролу астында турат жана анын демократиялык өнүгүшүн камсыз кылат.

Мамлекеттин социалдык саясатын камсыз кылуу механизмдери социалдык мамлекеттин негизи болуп калганга чейин кыйла узак жолду басып өттү.

XX кылымдын экинчи жарымынан тартып эле мамлекет таануунун концепциялык-түшүнүк аппаратына заманбап мамлекет, аларды башкаруунун, мамлекеттик түзүлүштүн гана эмес, анын укуктук, мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган мүнөзү, ошондой эле социалдык мамлекет жөнүндө жоболор кирген.

“Социалдык мамлекет” категориясы соңку он жылда кабыл алынган бир катар конституцияларда бар жана саясий жана юридикалык турмушта жигердүү пайдаланылат [28, 165-б.].

Бул категория коомдо социалдык адилеттүүлүк принциптер менен бекемделген укуктарга ылайык финансылык, материалдык жана башка социалдык жыргалчылыктарды калыптандыруу жана бөлүштүрүү боюнча мамлекеттин функциялык ишин билдирет. Бул принциптерди бекемдөөнүн мамлекеттик-укуктук формасы Кыргыз Республикасынын ар бир жаранына татыктуу турмуш деңгээлин камсыз кылууну, ал чөйрөдө жарандар менен мамлекеттин ортосунда мыйзамсыз социалдык айырмачылыктарга жол бербөөнү, кедейликке каршы күрөшүүнүн социалдык программаларын иштеп чыгууну, калктын бардык катмарынын социалдык таламдарын коргоонун укуктук негиздерин өркүндөтүүнү, алардын таламдарын соттук коргоого контролдук кылууну талап кылат.

Бул теманы анын башатынын жана азыркы абалынын өңүтүнөн салыштырып талдоо аркылуу изилдөөдө россиялык илимпоздор шилтеме кылган башка бир илимпоздун пикирин келтирүүгө болот. Атап айтканда, немец тарыхчысы Г.Риттер социалдык мамлекеттин үч тибин классификациялаган: биринчи тип – позитивдүү мамлекет деп аталат, анда социалдык камсыз кылуу индивидуализмге жана корпорациялык таламдарды коргоого негизделген, мында мамлекет жарандардын социалдык камсыз болушун контролдойт, ал эми анын социалдык саясаты андай контролдон максаттарына кызмат кылат; экинчи тип – чыныгы социалдык мамлекет, ал калкты иш менен камсыз кылуу жана мамлекет тарабынан жашоо-турмуштун минималдуу жашоо деңгээлине жана ийгиликке жетишүүгө болгон бирдей мүмкүнчүлүктөргө кепилдик кылуу саясатын жүргүзөт; үчүнчү тип – бакубат мамлекет, мында социалдык жактан бардыгына теңчилик орнотулат, б.а. мамлекеттин социалдык саясаты бардыгы үчүн бирдей жана мындай мамлекет эмгек акыдагы айырмачылыктарды азайтууга аракет кылып, калкты толук иш менен камсыз кылууга кепилдик берип, ал эми жарандар социалдык саясатта үстөмдүк кылуучу ролду ойнойт [75, 382-383-б.].

Мындай типтештирүүнүн авторунун өзү социалдык мамлекет эки жактуу мүнөздө боло тургандыгын көрсөткөн: бир жагынан ал кедейликти жоюуга умтулуп, адамдын реалдуу эркиндигинин өсүшүнө көмөк көрсөтөт, экинчи жагынан – ал өзүнө коомду жогору жактан башкаруу, экономикага мамлекет тараптан туташ контролдоо, ишкердик эркиндигин чектөө коркунучун катып жатат.

Теманы изилдөөдө рынок мамилелеринин шартында мамлекет менен адамдын өз ара мамилелеринин концепциясынын өзүн жана механизмдерин түзүү зарылчылыгы бышып жетилди. Мисалы, ушундай аспектерди талдоо, качан мамлекет адам укуктарын социалдык коргоону натыйжалуу жүзөгө ашырган учурда тескөө мамилелерин жөнгө салат,

салык салуу, мамлекеттик бюджет, социалдык программаларды финансылоо аркылуу коомдун ар кандай катмарларынын ортосунда кирешелерди бөлүштүрүү механизмдерин иштеп чыгат, мындай учурда мамлекет экономикалык чөйрөдө калыптанган социалдык теңсиздиктерди жана эркиндиктерди теңештирүү ишин аркалоого тийиши жана мамлекеттин мындай саясаты тескерисинче социалдык теңсиздикти бекемдеши керекпи, анткени социум коомдо теңдешсиз дене жана интеллектуалдык күч жумшайт.

Жаңы коомдун модели кандай болгондугуна (жагымдуу же жагымсыз) карабастан бүгүнкү күндө калыптанган рыноктук коом өмүр сүрүү, атаандашуу үчүн күрөш, адам укуктарын социалдык коргоодо мамлекеттин ролун минималдаштыруу менен байланышкан катуу социалдык стандарттарга негизделген, муну менен бирге постсоциалисттик экономиканын жана таптакыр башка баалуулуктарда тарбияланган коомдук ан-сезимдин өзгөчөлүктөрү эске алынбайт. Кеп экономикалык процесстердин өнүгүшүнө мамлекеттик кийлигишүү жөнүндө эмес, мамлекеттик көмөк көрсөтүү жөнүндө болуп жатат, анын максаты – адам укуктарынын Жалпы Декларациясынын 25-беренесинде [25, 3-10-б.] жана Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар жөнүндө эл аралык пактынын 11-беренесинде [71] белгиленген адамга карата мамилелер боюнча мамлекеттин милдеттерин аткаруу ар бир адамга өзү жана анын үй-бүлөсү үчүн жетиштүү турмуштук деңгээлди, анын ичинде жетиштүү тамак-аш, кийим-кече жана турак жайды, ошондой эле жашоо турмушун тынымсыз жакшыртууну камсыз кылат. Мамлекет мындай социалдык функцияларды аткаруудан четтеп кете албайт.

Көптөгөн буржуазиялык илимпоздор, мисалы, Ф. Хайек, М. Фридман, адилеттүүлүк жана теңчилик үчүн рыноктук мамилелерге мамлекеттин ар кандай кийлигишүүсү жол берилгис деп эсептешет, анткени бул эркин рыноктун принциптерине жана структурасына карама-каршы келет. Башка бир заманбап агым – жаңы эгалитаризм - адамдардын социалдык абалынын теңешүүсүнө (Дж. Роулс, К. Дженкинс), социалдык теңсиздиктердин азайышына карай тенденцияны таасын белгилеген. «Жаңы эгалитаризм» капиталисттик өнүгүүнүн консервативдик моделдерине өзүнчө бир антипод катары чыгат, ошондуктан көрүнүктүү америкалык неоконсерваторлор алар менен талаш-тартыштарга жигердүү киришкен» [60, 186-б.].

Эки багыт – индивидуализм жана коллективизм индивидге карата мамлекеттин позицияларын изилдеген орустардын революцияга чейинки саясий ой-жоруларда так белгиленген. Алсак, Б. Чичерин “Менчик жана мамлекет” деген эмгегинде эгерде мамлекет бардыгы үчүн бирдей эркиндикти орнотуунун ордуна “кедейлердин пайдасына байларды тонойм” деп ойлосо, анда бул адилеттүүлүктү бузуу гана эмес, ошондой эле адамзаттын өмүр сүрүшүнүн түпкү мыйзамдарын бурмалоо болуп саналат деп

жазган [131, 267-б.].

П. Новгородцев, XIX кылымдын акырындагы жаңы англиялык либерализм агымын талдоо менен эркиндиктин терс түшүнүгүнөн укуктук мамлекеттин өнүгүшүндөгү жаңы стадияларды даңазалаган түшүнүктөрдүн бүтүндөй төңкөрүшүнөн турган дурус түшүнүккө өтүүнү белгилеген. «Заманбап либерализм турмуштун социалдык шарттарын теңештирүү жагына теңдөө принцибин улантууга умтулат, бирок бул мамлекет үчүн өзүнүн өлчөмү жана мүмкүн болуучу кесепеттери менен жакынкы өткөн мезгилдеги саясий практикадан кескин айырмаланган ишмердик чөйрөсүн ачат. Өзүнүн принциптүү мааниси боюнча француз революциясын улуу кылган укуктарда теңештирүү милдети социалдык реформалардын программасына салыштырганда жөнөкөйлүгү боюнча адагтан башкача жеңил болуп саналат. Рынок шартында мамлекет менен адамдын өз ара мамилелеринин эки модели батыштын ойчулдары менен Россиянын ойчулдарынын коомдук ой-пикиринде бекем орноп калган.

Коомдун өнүгүшүнө жараша социалдык изилдөөлөр боюнча теорияда да, практикада да мамлекеттин социалдык функциясынын өсүшү менен байланышкан мамиле басымдуулук кылат, мисалы, иштелип чыгып жаткан социалдык программаларды кеңейтүү менен мамлекеттин жалпы жыргалчылыгынын теориясы алдыга коюлат, мында рыноктук мамилелерден улам келип чыккан кирешелер жана жеңилдиктер жагындагы адилеттүүлүктөрдү теңештирүү жөнүндө башкы талаптар бекемделген.

Рыноктук мамилелердин шартында жарандардын экономикалык укуктарын коргоо жөн гана арткы планга жылдырылып койбостон, жөн гана минимумга жеткирилбестен ал постсоциалисттик коомдо мамлекеттин эң маанилүү функцияларынын бири болууга чакырылган, анткени социалдык таламдар – бул биринчи кезекте экономикалык таламдар. Эгерде Кыргыз Республикасын укуктук социалдык мамлекет [38] деп жарыялоо мамлекеттин саясий максаты болуп саналат жана укукка негизделген, ар бир адамга татыктуу турмушту камсыз кылуу милдетин чечкен мамлекеттик структураларды түзүүгө чыныгы умтулуудан турса, анда мамлекеттин ишмердигинин мазмунун аныктоо керек, ал коомдун өнүгүшүнүн ушул этабында “патерналисттик” көзөмөлдүктөн олуттуу айырмаланат жана ал процесстерге кийлигишүү социалисттик мамлекеттер үчүн мүнөздүү.

Экономикалык укуктарды коргоо социалдык укуктарды коргоодон таптакыр башка табиятка жана башка механизмдерге ээ. Аталган чөйрөдө индивиддин эркиндигин камсыз кылуунун жетишсиздиги жана ошол эркиндиктин коргоо механизмдерин түзүүдө мамлекеттин көп кырдуу ишмердиги зарыл болот, ал социалдык болуу, б.а. жарандардын экономикалык укуктарынын реалдуулугун камсыз кылуу максатын алдыга коет.

Дал ушул жерден бир жагынан экономиканын өнүгүшүндө токтоткуч болуп калбоо, экинчи

жагынан жарандарды социалдык коргоону камсыз кылуу үчүн ага мамлекеттин кийлигишүүсүнүн чектерин аныктоодо турган маанилүү маселе келип чыгат. Бул өтө татаал милдет, анткени социалдык маселелерди чечүү өндүрүштүн өсүшүн, материалдык байлыктарды топтоону талап кылат. “Социалдык ири реформалар жөнүндө ойдун өзү, - деп жазган П.Новгородцев, - элдик байлыктын топтолушуна байланыштуу гана пайда болгон, жана социалдык шарттардын прогрессивдүү өсүшү болбосо ийгиликтүү өнүгө албайт” [84, 342-б.].

Ошондуктан өндүрүшкө дем берүү, анын тынымсыз өсүшүн камсыз кылуу боюнча мамлекеттик чаралар маанилүү, алар коомдун салыштырмалуу чакан бөлүгүнүн колуна зор байлыктын топтолушуна алып келе алат жана алып келет. Дал ушул жерде мамлекеттин ийкемдүү салык саясаты, анын башкаруучу жана бөлүштүрүүчү ролу зарыл, ал коомдун ар кандай катмарынын абалын теңештирүүнү камсыз кыла алмак. Албетте, кеп алардын материалдык толук теңчилиги жөнүндө жүргөн жок, жапырт жакырданууну болтурбаган жана бардык жарандардын өмүр сүрүшүнүн материалдык деңгээлинин тынымсыз жогорулашына, алардын татыктуу жашоосун камсыз кылууга алып келген жолдорду издөө керек.

Элдик байлыктын тынымсыз өсүшүн, мамлекеттин социалдык функцияларын кеңейтүү менен өндүрүштүн өнүгүшүн айкалыштырууга мүмкүнчүлүк берген ушундай балансты издөө – XX кылымдын акырындагы коомдук ой-пикирдин кыйла маанилүү багыттарынын бири.

Дж. Роулстун адилеттүүлүк теориясы азыркы кездеги чет өлкөлүк илимдин зор көңүл буруусуна алып келди. Ал “жыргалчылыктагы мамлекет” идеясын, тийиштүү келечектерди жана кирешелерди кайра бөлүштүрүүгө негизделген социалдык саясаты, жалпы макулдашуунун, келишимдин натыйжасында адамдар билип туруп жана ыктыярдуу кабыл алган каражаттарды мүмкүн болушунча көбүрөөк теңештирүү идеясын коргойт [59, 184-214-б.].

Дж. Роулс коомду жалпы ишке катышууга аларга дем берүүчү индивиддердин жалпы жана өз ара байланышкан кооперациясы катары карайт. Социалдык адилеттүүлүк теориясынан өз ара байланыштуулук жана боордоштук принциби келип чыгат, анын функциясы – коомдун мүчөлөрүн биримдиктин алкагында кармоо, аларды кызматташтыкка жана өз ара мамилелерге түртүү болуп саналат [61, 196-б.].

Кирешени кайра бөлүштүрүүгө мамлекеттик кийлигишүү мүмкүнчүлүктөрүн четке каккан консервативдик багыттагы теоретиктер Дж. Роулсту утопиялуулугу жана морализатордугу үчүн жемелешкен, ошентсе да Дж. Роулстун “адилеттүүлүк ак ниеттүүлүк катары” теориясынын моралдык багытына баа бербей коюуга болбойт, анткени ал гумандуулук жана коомдун мүчөлөрүнүн тилектештик идеясын бетке кармоо менен теңсиздикти теңештирүү маселесин цивилизациялуу чечүүгө багыттайт.

Адилеттүүлүктү ырастоонун мына ушундай жолдорун издөөнүн эзелтен келе жаткан салты бар.

Леон Дюгинин социалдык тилектештик теориясын эске түшүрүүгө болот, ал XX кылымдын башында эле индивидди коргогон ийкемдүү жана гумандуу саясий түзүлүшкө убакыт жетти деп эсептеген, ал эки элементке: адамзат мүчөлөрүн, атап айтканда бир коомдук топтун мүчөлөрүн бириктирген өз ара көз карандылык фактысына негизделген социалдык ченемдер түшүнүгүнө негизделген. Бардыгы, чабалдар жана күчтүүлөр, чоң жана кичинелер, башкаруучулар жана башкарылуучулар үчүн милдеттүү болгон ченемдерге, ошондой эле синдикаттар уюштурган таптардын федерализмине негизделген, алар контроль жана көзөмөлдүк менен чектелбеген, жардам берүү, окутуу, жумушсуздуктан камсыздандыруу менен байланышкан дурус милдеттери бар функцияларга ээ болгон борбордук бийлик менен бириккен. Л. Дюгинин пикири боюнча жаңы саясий түзүлүш индивидуалисттик доктринаны туруктуу кемитүү менен өнүгүп жатат, жана төбөлдөр “коомдук өз ара көз каранды иш үчүн алардын колунда турган зор күчтү колдонууга тийиш. Алар токтолуп гана калбастан, аракеттенүүгө тийиш, бул милдеттер окутууну камсыз кылуу жана эмгекке кепилдик кылуу боюнча юридикалык милдеттерге которулат” [29, 72-б.].

Л. Дюги бардык социалдык маселелерди чечүүдө өз ара көз карандылык мыйзамы өз алдынча турганда алсыз, мында андан арбын нерсе: адамзаттын запкысына боор оору сезими, “ал сезим кабылданган же тубаса болбосун XX кылымдагы цивилизациялуу адамдын эң сонун жетишкендиктеринин бири, ал дурус саясий түзүлүштөн өз ордун табууга тийиш, ал адамдын бүткүл бүтүндүгүн эске алууга тийиш” [29, 75-б.].

П. Новгородцев эркиндик, бул материалдык гана эмес, ошондой эле моралдык тузактан бошотуу деген позицияны сындаган, ал теңчилик жана эркиндик принциптерин толуктоого тийиш болгон адилеттик сыяктуу принциптердин маанисин белгилеген [84, 393-б.].

Индивиддердин теңчилик жана автономия идеясы жаңы экономикалык процесстердин башталышында бузулат. “Эгерде индивиддердин басымдуу көпчүлүгү менчик укугуна, кандайдыр-бир алгылыктуу өлчөмдө кепилдеген менчиктин өзүнө жетиштүү көлөмдө ээ болбосо индивиддин өсүп жаткан автономиясы жөнүндө биз ишенимдүүлүк менен айта алабызбы?” [92, 37-б.].

Азыркы шартта мамлекеттин социалдык ролу жөнүндө маселе – бул жөн гана саясий, юридикалык гана эмес, ошондой эле адептик маселе. Мамлекет менен жарандын өз ара мамилелеринин бардык маселелерин формалдуу юридикалык аспектиге такап коюуга мүмкүн эмес.

Тыянактар:

1. Рынок мыйзамдарынын иштешинин натыйжасында келип чыккан жагдайды адептик жактан өлчөөгө умтулуу коомду тилектештикке жана өз ара

байланышууга багыттоого аракет кылган либералдык теория үчүн мүнөздүү болгон.

2. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында өнүгүп жаткан социалдык процесстер адептүүлүк мыйзамдарына жана социалдык кызмат кылуу, тилектештик принциптерине карама-каршы келбөөгө тийиш.

3. Экономикада контролсуз экономикалык эрктүүлүк эң башкы кыймылдаткыч күч болуп калышы мүмкүн. Экономикалык турмушта мамлекеттик менчикти капилеттен эле баш-аламан менчиктештирүү жүргөн, ал мурдагы мамлекеттик монополияларды жеке, корпорациялык типтеги монополияларга айландыруу менен жүргөн. Мындай кырдаалда чыныгы атаандаштык жоголуп, ар кандай социалдык элементтердин арачылык ишмердигинин активдешүүсү менен өндүрүш тынымсыз төмөндөйт. Бул зор байлыктын адамдардын чакан тобунун колуна топтолушуна жана калктын кыйла зор массасынын жакырданышына алып келет.

4. Демонополизация жана менчиктештирүүдөгү оош-кыйыштар теңсиздикти теңештирүү жөнүндө маселени артка гана жылдырбастан, ошондой эле баштапкы “бирдей мүмкүнчүлүктөр” принциптеринин бузулушуна алып келет. “Бирдей мүмкүнчүлүктөр” либералдык доктринанын негизги принциптерин бузуу менен биз муну менен бирге рынок шартында теңсиздиктин сөзсүз боло тургандыгы жана акталышы жөнүндө консервативдик окуунун тыянактары менен куралданып жана мамлекетти социалдык функциялардан, жарандардын реалдуу турмуш деңгээли үчүн алардын алдындагы укуктук жана моралдык жоопкерчиликтен бошотобуз.

5. Жыйынтык чыгаруу менен орус саясатчысы, дипломат Б. Чичеринди мисалга алсак, ал эң оболу “коомго кызмат кылуу” милдети жүктөлгөн элиталык катмарга багытталган экономикалык жана саясий эркиндикти катуу жактоочу болуу менен бүткүл коом кармалып турган адептик факторду көңүлгө албай коюуга болбой тургандыгын эскерткен.

Рецензент: д.ю.н., профессор Молдоев Э.Э.